

Агроекологія, радіологія, меліорація

УДК 631.582:631.51

© 2016

М.І. Ромащенко,
академік НААН,
доктор технічних наук

О.П. Музика,
кандидат
технічних наук

*Інститут водних проблем
і меліорації НААН*

Р.А. Вожегова,

М.П. Малярчук,
доктори сільсько-
господарських наук

*Інститут зрошуваного
землеробства НААН*

ПРОДУКТИВНІСТЬ СІВОЗМІН НА ЗРОШУВАНИХ ЗЕМЛЯХ ЗА РІЗНОГО ЇХ НАСИЧЕННЯ ЗЕРНОВИМИ І ТЕХНІЧНИМИ КУЛЬТУРАМИ

Мета. Дослідити спроможність зрошувальних систем забезпечувати науково обґрунтовані режими зрошення сільськогосподарських культур у сівозмінах з різною питомою часткою вологолюбних культур сої та кукурудзи. **Методи.** Польовий, лабораторний, розрахунковий. **Результати.** Запровадження впродовж останніх років структури посівних площ і сівозмін із підвищеною насиченістю високорентабельними вологолюбними просапними культурами, зокрема соєю та кукурудзою, максимальне водоспоживання яких припадає на липень і серпень, не відповідає спроможності функціональних зрошувальних систем вчасно подати необхідну кількість води, що призводить до порушення оптимальних режимів їх зрошення. **Висновки.** На цьому етапі розвитку агропромислового комплексу за наявного стану зрошувальних систем застосовувати високоінтенсивні просапні системи землеробства неможливо без проведення повної реконструкції та модернізації зрошувальних систем з одночасним підвищенням їх гідромодуля до 0,7 л/с/га. На зрошуваних ділянках із гідромодулем понад 0,35 л/с/га доцільно застосовувати 4-пільні сівозміни з частками кукурудзи, сої та пшениці озимої відповідно 50, 25 та 25%, або 25, 50 та 25% та 2-пільні сівозміни з 50%-м насиченням соєю і пшеницею озимою.

Ключові слова: короткоротаційні сівозміни, зрошення, зрошувальні системи, гідромодуль, родючість ґрунту, прибуток.

Важливим завданням землеробства є досягнення стабільної, адекватної біокліматичному потенціалу енергетично та економічно обґрунтованої врожайності

вироснутих культур; отримання якісної та екологічно безпечної продукції рослинництва [1–3]. Вирішення цього завдання залежить від ефективного використання землі як основного

засобу виробництва в сільському господарстві. Найраціональніше використання орних земель, матеріальних і трудових ресурсів забезпечується впровадженням сівозмін. Розробленню теоретичних основ відповідно до природно-кліматичних умов сівозмін та практичному їх застосуванню належить провідна роль у вирішенні головних завдань землеробства. Порушення сівозмін і технологій вирощування польових культур призводить до погіршення екологічного стану орних земель, значного зниження їх продуктивності та ефективної родючості ґрунтів [5, 7].

У посушливих умовах півдня України, де лімітувальним фактором є волога, для одержання сталого врожаю сільськогосподарських культур їх посіви слід розміщувати на зрошуваних землях. Дефіцит води для зрошення в цьому регіоні зумовлює необхідність розроблення наукових положень і практичних рекомендацій з ефективного використання поливних земель та водних ресурсів. Одним з основних факторів оптимізації використання поливних земель і поливної води є підбір культур із високим рівнем адаптації до комплексу природно-кліматичних факторів та визначення їх співвідношення [8, 9, 10].

Різноманіття ґрунтових, меліоративних та економічних чинників потребує диференційованого, комплексного підходу до добору культур і побудови сівозмін на поливних землях [4, 6].

Численні експериментальні дослідження вітчизняних авторів засвідчили, що сільськогосподарські культури мають різний вплив на агрохімічний стан, біохімічну активність, фізичні та водно-фізичні властивості ґрунту, розвиток певних видів бур'янів, хвороб і шкідників. За результатами досліджень обґрунтовано особливості побудови польових зрошуваних агрофітоценозів та культурообігу в них, що дає змогу стабілізувати використання поливних земель і підвищити їх ефективність.

Найменш експериментально вивченими та науково обґрунтованими є просапні сівозміни, які знайшли поширення на зрошуваних землях України протягом останніх 10 років в господарствах, що спеціалізуються на виробництві зернових і технічних культур. Нині із загальної площі зрошення в Україні близько 475 тис. га їх застосовують на площі 265 тис. га, що становить 55,8%.

У цих новостворених великотоварних підприємствах, де немає галузі тваринництва, пріоритетне місце займають короткоротаційні сівозміни із соєю, соняшником і кукурудзою

на зерно. Зернові колосові та багаторічні трави тут практично не вирощують, у структурі посівних площ їх частка становить 10–15%. Лише окремі господарства сіють пшеницю озиму на площі, що займає 25% сівозміної площі.

На зрошуваних землях України таке насичення сівозмін просапними культурами (кукурудзою та соєю), сумарне випаровування яких досягає 7000–8000 м³/га за середньорічної суми атмосферних опадів 410 мм (4100 м³/га), в переважній більшості випадків призводить до порушення рекомендованих режимів зрошення, що не відповідають гідромодулю зрошувальних діляниць і систем загалом. Як наслідок, знижується врожайність сільськогосподарських культур і погіршується якість вирощеної продукції. Крім того, виникають серйозні проблеми з фітосанітарним станом посівів, погіршується сольовий режим зрошуваних ґрунтів, піднімається рівень ґрунтових вод, що призводить до порушення екологічної рівноваги в зоні дії зрошувальних систем.

Для господарств зрошуваної зони на цьому етапі розвитку агропромислового комплексу за наявного стану зрошувальних систем, силового обладнання і дощувальної техніки перехід на високоінтенсивні просапні системи землеробства потребує їх реконструкції з повним технічним переоснащенням.

Мета досліджень — наукове обґрунтування параметрів оптимального співвідношення і насичення короткоротаційних сівозмін окремими культурами, що забезпечить збереження родючості ґрунту, прибутковості і стабільності рослинницької галузі.

Дослідження проводили впродовж 2011–2014 рр. на центральній експериментальній базі Інституту зрошуваного землеробства НААН у зоні дії Інгулецької зрошувальної системи з гідромодулем 0,35 л/с/га. Експериментальним і широким виробничим впровадженням охоплено базові господарські формування в зоні дії Каховської зрошувальної системи та Північно-Кримського магістрального каналу з використанням комплексу ґрунтообробних машин і агрегатів із різною конструкцією робочих органів та дощувальних машин ДМ «Фрегат» і «Zimmatic».

Дослід містить 6 польових сівозмін із різним насиченням їх зерновими і технічними культурами (табл. 1).

Технологія вирощування сільськогосподарських культур у досліді була загальноприйнятою

1. Схеми експериментальних сівозмін та частка в них зернових і технічних культур

№ поля	Сівозмін					
	2-пільна		3-пільна		4-пільна	
1	соя 50%	соя 50%	соя 33,3%	кукурудза 33,3%	соя 25%	кукурудза 25%
2	пшениця 50%	кукурудза 50%	соя 33,3%	кукурудза 33,3%	соя 25%	кукурудза 25%
3			кукурудза 33,4%	соя 33,4%	кукурудза 25%	соя 25%
4					ячмінь 25%	пшениця 25 %

Примітка. У чисельнику — сільськогосподарська культура; у знаменнику — частка культури в сівозміні.

для зрошуваних умов. Ґрунт дослідного поля — темно-каштановий середньосуглинковий. Уміст гумусу в орному шарі — 2,2%. Найменша вологемісткість шару ґрунту 1 м — 21,3%, вологість в'янення — 9,5%.

Методи досліджень. Польовий, лабораторний, розрахунковий.

Результати досліджень. Для сільськогосподарських культур, які входять до складу експериментальних сівозмін, розроблено науково обґрунтовані режими зрошення, що відповідають їх біологічним особливостям. На основі цього і формується різна потреба в поливній воді впродовж вегетаційного періоду.

У зв'язку з формуванням упродовж останніх років структури посівних площ і сівозмін із підвищеною насиченістю високорентабельними і вологолюбними просапними культурами, такими, як соя та кукурудза, максимальне водоспоживання яких припадає на липень і серпень, спроможність функціонувальних зрошувальних систем із подання води не завжди відповідає дотриманню оптимального режиму їх зрошення, особливо в критичні періоди розвитку. Так, пшениця та ячмінь озимі понад 40% поливної води використовують у травні та частково в I декаді червня. За 42 дні поливного сезону пшениця озима витрачає 1800 м³/га, тобто 42,8 м³/га за добу, а ячмінь озимий усю зрошувальну норму 1400 м³ використовує в травні із середньодобовими витратами поливної води 45,2 м³/га.

Зниження запасів води в шарі ґрунту 0–50 см до передполивного порогу зволоження (70% НВ) у посівах кукурудзи і сої відбувається на початку II декади червня. Поливний період у цих культур розпочинається після припинення поливів ячменю озимого

та пшениці і продовжується 55–65 днів у середньостиглих гібридів кукурудзи, до 75–80 днів — у середньостиглих сортів сої залежно від гідротермічних умов вегетаційного періоду. За цей час середньостиглий гібрид кукурудзи СОВ-329 МВ використовував 60–65 м³/га, а сорт сої Даная — 40–43 м³/га поливної води за добу. Слід зазначити, що кукурудза витрачає поливну воду впродовж поливного періоду рівномірніше, ніж соя. Так, середньостиглі гібриди кукурудзи в червні витрачають близько 30% зрошувальної норми, липні — 45 і серпні — 25%, а середньостиглі сорти сої у червні витрачають лише 12% поливної води, липні — 33 і найбільше в серпні — 55%.

Середньозважена зрошувальна норма для експериментальних сівозмін досягала в липні 4300 м³/га на ділянках із 50 та 66,6%-м насиченням соєю, оскільки пік водоспоживання цієї культури припадає на другий місяць літа. У серпні в сівозмінах з 50%-м насиченням соєю вона різко зменшувалася і становила 3000 м³/га, а 50- та 66,6%-м насиченням кукурудзою знижувалася до 3500 та 3900 м³/га і залишалася високою. Тобто ці 2 місяці є найнавантаженишими для водопостачання.

Величина гідромодуля за науково обґрунтованих режимів зрошення сільськогосподарських культур у короткоротаційних сівозмінах у липні становила 0,447–0,531 л/с/га. Це свідчить про те, що липень є критичним для 2- та 3-пільних сівозмін з 50- та 66,6%-м насиченням соєю і кукурудзою. Проектні значення гідромодуля функціонувальних зрошувальних систем та їх діляниць забезпечити його неспроможні.

Для більшості сільськогосподарських культур досліджуваних 2011–2014 рр. були сухими з 95%-м дефіцитом вологозабезпеченості,

тому такими великими були значення гідромодуля. Тобто потребувалася значно більша кількість води в літрах за 1 с на 1 га сівозмінної площі, ніж передбачено проектними розрахунками.

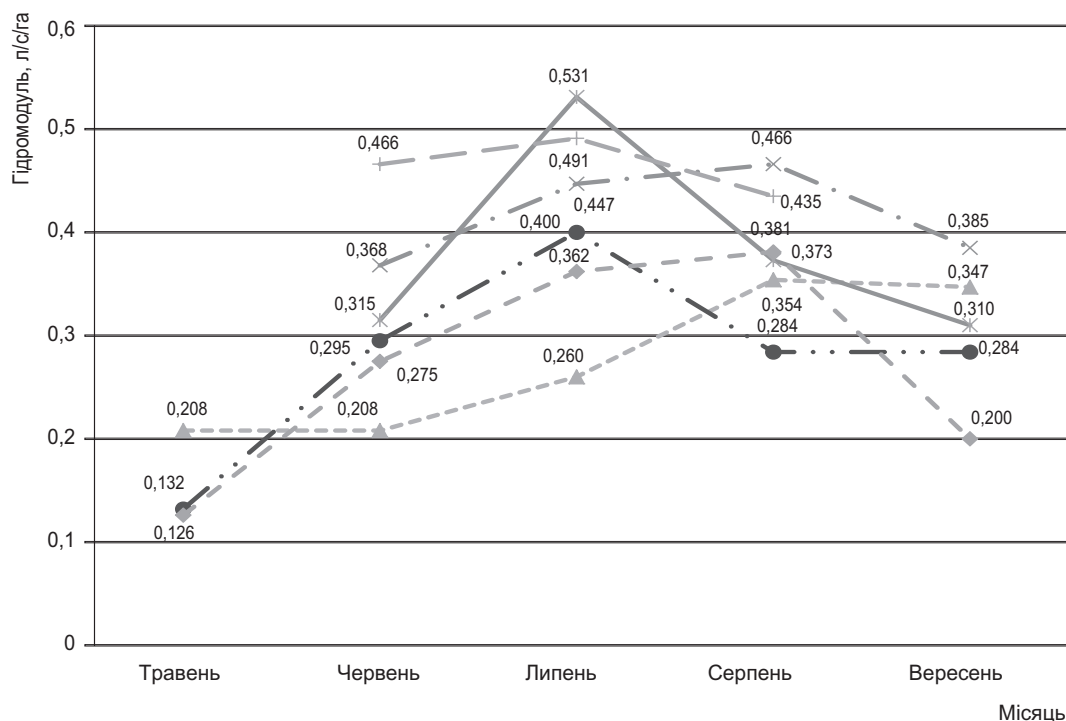
Будівництво всіх зрошуваних систем в Україні розраховане на середньосухі роки з 75%-м дефіцитом вологозабезпеченості. Лише у вологі роки основні зрошувальні системи України здатні забезпечити комфортний рівень зволоження культур у сівозмінах з підвищеним (50–66%) насиченням соєю (рисунок).

У зв'язку з посушливістю клімату за останні 20 років змінилися умови природної вологозабезпеченості рослин. Тому співвідношення зернових і технічних культур у короткоротаційних сівозмінах потребує подальшого наукового вивчення, зокрема реакції цих культур на фізико-механічний стан і формування режиму вологозабезпеченості та мінерального живлення.

У сівозмінах на зрошуваних землях найбільш поширеними і високопродуктивними

культурами є кукурудза та соя, які для інтенсивного росту і розвитку потребують розпушеного, збагаченого поживними речовинами та вологою орного і кореневмісного шару.

Установлено, що найповніше цим умовам відповідають способи основного обробітку ґрунту з обертанням скиби. При цьому щільність орного шару знижується до 1,1–1,3 г/см³, післяжнивні рештки та малорухомі фосфорні добрива загортаються на глибину 20–30 см, тобто в зону стабільного зволоження і максимального розгалуження кореневої системи, що сприяє підвищенню нітрифікаційної здатності ґрунту порівняно з мілкими та поверхневими безполицевими способами і системами основного обробітку. Так, за різноглибинного полицевого обробітку на початку вегетації кукурудзи і сої в шарі ґрунту 0–40 см нітрифікаційна здатність становила 96,4–99,8 мг/кг, за безполицевих способів вона знижувалася до 81,8–84,5 мг/кг ґрунту, або на 15,2–15,4%.

Середня ордината гідромодуля для експериментальних сівозмін із різною питомою часткою технічних і зернових культур за фактичних норм та строків поливу, л/с/га: —▲— сівозміна 2-пільна — соя, пшениця озима; —×— сівозміна 3-пільна — соя, соя, кукурудза; —*— сівозміна 4-пільна — соя, соя, кукурудза, ячмінь озимий; —+— сівозміна 2-пільна — соя, кукурудза; —●— сівозміна 3-пільна — кукурудза, кукурудза, соя; —◆— сівозміна 4-пільна — кукурудза, кукурудза, соя, пшениця озима

2. Продуктивність та економічна ефективність функціонування короткоротаційних сівозмін залежно від питомої частки в них зернових і технічних культур

Показник	У середньому на 1 га сівозмінної площі					
	Сівозмінна					
	соя, пшениця озима	соя, кукурудза	кукурудза, кукурудза, соя	соя, соя, кукурудза	кукурудза, кукурудза, соя, пшениця озима	соя, соя, кукурудза, ячмінь озимий
	1	2	3	4	5	6
Вихід к.од., т/га	6,22	10,19	10,27	6,21	11,9	7,45
Вартість валової продукції, грн	13055	15180	19593	16533	15197	13394
Прибуток, грн/га	6351	7729	11535	8838	8195	6538
Рентабельність, %	97,9	103,3	140,0	112,0	117,7	95,0
Окупність поливної води, кг/м ³	2,01	2,72	2,23	1,85	3,33	2,17
Примітка. 1–6 — номери ланки сівозміни.						

Фосфорно-калійний режим темно-каштанового ґрунту в просапних сівозмінах на зрошенні з різним насиченням кукурудзою та соєю формується залежно від різних способів і систем основного обробітку ґрунту, удобрення та режиму зрошення. З урахуванням цього слід зазначити, що важливим джерелом поповнення ґрунту елементами мінерального живлення є післяжнивні рештки сої, ячменю озимого та зернової кукурудзи, які становлять 3–4, 4–5 та 11–12 т/га за коефіцієнта їх використання 0,31, 0,20 та 0,30% відповідно. Тому завдяки внесенню мінеральних добрив та зрошенню розчинність фосфатів підвищується внаслідок значного підкислення ґрунтового розчину.

Сприятливий агрофізичний стан, водний та поживний режими ґрунту забезпечили оптимальні умови для росту і розвитку рослин та формування їх продуктивності, яка є найважливішим критерієм оцінювання сівозмін. У сівозмінах із різним насиченням зерновими та зернобобовими культурами врожайність кукурудзи становила 10,0–14,8 т/га, сої — 3,15–3,52 т/га, ячменю та пшениці озимих відповідно 4,63 і 7,17 т/га (табл. 2).

За аналізу даних щодо кормової цінності всіх досліджуваних ланок сівозмін за виходом кормових одиниць на 1 га сівозмінної площі встановлено, що найбільшим цей показник був у ланці сівозміни № 5 (кукурудза, кукурудза, соя, пшениця озима) — 11,9 т/га. У цій ланці найвищою була й окупність води додатково виробленою продукцією, яка становила 3,33 кг на 1 м³ води.

У сівозміні з 50%-м насиченням сої та кукурудзи вихід кормових одиниць був нижчим на 1,71 т/га, або на 16,7%. Підвищення

в сівозмінах питомої частки сої призвело до зниження продуктивності в розрахунку на 1 га сівозмінної площі і зростання собівартості кормової одиниці.

Аналізуючи показники економічної ефективності досліджуваних сівозмін, можна зробити висновок про безперечну перевагу ланки сівозміни № 3 (кукурудза, кукурудза, соя), де вартість валової продукції за цінами 2014 р. на 1 га сівозмінної площі була найвищою і становила 19593 грн з рівнем рентабельності 140%. Проте через високі витрати поливної води в критичний період у цій сівозміні порівняно із сівозміною № 5 знижується окупність поливної води вартістю додатково виробленої продукції на 33% і становить 2,23 кг на 1 м³ води.

Проведені дослідження свідчать про те, що насичення сівозміни № 4 соєю (66,6%) дає можливість зменшити дозу мінеральних добрив на 44–59% за рахунок інокуляції насіння сої бактеріальними препаратами. Водночас підвищення питомої частки сої в сівозміні дає змогу скоротити матеріальні витрати на придбання мінеральних добрив і зменшити антропогенне навантаження на ґрунт і навколишнє середовище.

Показник фактичної величини гідромодуля за науково обґрунтованих режимів зрошення сільськогосподарських культур у досліджуваних короткоротаційних сівозмінах у липні становив 0,447–0,531 л/с/га. Це свідчить про те, що цей місяць є критичним для 2- та 3-пільних сівозмін з 50 та 66%-м насиченням соєю та кукурудзою. Проектні значення гідромодуля функціонування зрошувальних систем та їх діляниць забезпечити його неспроможні.

Висновки

Для господарств зрошуваної зони на цьому етапі розвитку агропромислового комплексу за наявного стану зрошувальних систем, силового обладнання і дощувальної техніки застосовувати високоінтенсивні просапні системи землеробства неможливо без проведення їх повної реконструкції та модернізації з одночасним підвищенням гідромодуля таких систем до 0,7 л/с/га.

На зрошуваних ділянках за зрошувальних систем із гідромодулем понад 0,35 л/с/га, тобто на Каховській, Інгулецькій, Фрунзенській, Дунай-Дністровській, Солоняно-Томаківській, Північно-Розгачинській та на

2-й черзі Краснознам'янської зрошувальних систем, доцільно застосовувати 4-пільні сівозміни з питомою часткою кукурудзи, сої та пшениці озимої відповідно 50, 25 і 25% або 25, 50 і 25% та 2-пільні сівозміни з 50%-м насиченням соєю і пшеницею озимою.

Підвищення питомої частки кукурудзи і сої в 2–3-пільних сівозмінах до 50,0–66,6% призводить до порушення науково обґрунтованих режимів зрошення та неможливості отримання проектних рівнів урожайності цих культур на всіх зрошувальних системах України, крім 1-ї черги Краснознаменської зрошувальної системи з гідромодулем 0,69 л/с/га.

Бібліографія

1. Булыгин С.Ю. Формирование экологически сбалансированных ландшафтов/С.Ю. Булыгин, И.А. Неаринг. — 1999. — 272 с.
2. Камінський В.Ф. Роль сівозмін у сучасному землеробстві/В.Ф. Камінський, П.І. Бойко//Вісн. аграр. науки — 2013. — № 6. — С. 5–9.
3. Кисиль В.И. Модель биологического земледелия Института почвоведения и агрохимии УААН/В.И. Кисиль//Грунтозащитна біологічна система землеробства України. — К., 2000. — С. 185–195.
4. Коваленко А.М. Сівозміна — важлива складова ефективного використання зрошуваних земель/А.М. Коваленко//Землеробство. — 2015. — № 1. — С. 88–92.
5. Лебідь Є.М. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Степу України/Є.М. Лебідь; за ред. М.В. Зубця. — К.: Аграр. наука, 2010. — 986 с.
6. Лимар А.О. Короткоротаційні сівозміни на зрошуваних землях/А.О. Лимар, В.А.Лимар. — Херсон: Айлант, 2009. — 248 с.
7. Сайко В.Ф. Сівозміни у землеробстві України/В.Ф. Сайко, П.І. Бойко. — К.: Аграр. наука, 2002. — 146 с.
8. Системи землеробства на зрошуваних землях України/Р.А. Вожегова, А.С. Заришняк, М.І. Ромашенко та ін. — К.: Аграр. наука, 2014. — 360 с.
9. Сівозмінний фактор у боротьбі з бур'янами/П.І. Бойко, Н.П. Коваленко, Г.М. Панасюк та ін.//Матеріали 4-ї наук.-теорет. конф. гербологів «Проблеми бур'янів і шляхи зниження забур'яненості орних земель». — К.: Колобір, 2004. — С. 78–83.
10. Frasier G. Runoff farming — Irrigation technology of the future. Future irrigation strategies/G. Frasier//Visions of the Future. Proceedings of the 5-rd National Irrigation Symposium, 2003. — Phoenix. — P. 124–137.

Надійшла 16.11.2015.